

Dilçilik

Azərbaycan tatlarının dilində mənsubiyyətin ifadəsi haqqında

Gülsüm Hüseynova

Filologiya elmləri doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
E-mail: gulsum.huseynova27@mail.ru

Annotasiya. Dil real gerçəkliyin insana məlum olan əşya və predmetlərini, subyekt və obyektlerini, keyfiyyət və kəmiyyəti, eləcə də müxtəlif münasibətləri ifadə edə bilir. Əksər dillərdə müəyyən münasibətlər sistemi qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə dildə ifadəsini tapır. Dilin qrammatik kateqoriyalarının təyin edilməsinə müxtəlif cür yanaşmalar vardır. Bununla belə, ən çox tətbiqini tapan yanaşma münasibət paradigmasını qurmağı, onun elementlərini qarşılaşdırmağı nəzərdə tutur.

Tat dili İran dillərindən biri olub, müxtəlif ərazilərdə yayılmış və fərqli ləhcələrə malik olan bir dildir. Bu dil ətrafında müxtəlif araşdırmalar aparılmış, onun leksikası və qrammatikası müəyyən səviyyədə öyrənilmişdir. Bununla belə, tat dilinin qrammatikası, xüsusən qrammatik kateqoriyaları, o cümlədən mənsubiyyət ismi qrammatik kateqoriyası haqqında tədqiqatlar demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Bəzi tədqiqatlarda mənsubiyyətin ifadə vasitələri haqqında məlumat verilsə də, tat dili üçün bu problem aktual olaraq qalmaqdadır. Məqalədə tat dilində mənsubiyyət münasibətinin şəxs əvəzlilikləri, enklitik əvəzliliklər, qayıdış əvəzliyi və izafət birləşməsi vasitəsilə öyrənilmişdir.

Açar sözlər: kateqoriya, mənsubiyyət, klitika, enklitik əvəzlik, izafət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 14.02.2024; qəbul edilib – 26.02.2024

On the expression of possession in the language of Azerbaijani tats

Gulsum Huseynova

Doctor of Philological Sciences
Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
E-mail: gulsum.huseynova27@mail.ru

Abstract. Language can express the objects and things of reality known to man, subjects and objects, quality and quantity, as well as various relationships. In most languages, a certain system of relations is expressed in the language by means of grammatical categories. There are different approaches to defining the grammatical categories of a language. However, the most applicable approach involves establishing a relational paradigm and confronting its elements.

Tat language is one of the Iranian languages and is a language that is spread in different areas and has different dialects. Various studies have been conducted around this language, its lexicon and grammar have been studied at a certain level. However, studies on the grammar of the Tat language, especially on its grammatical categories, including the nominal grammatical category of the possession, are almost non-existent. If some studies provide information about the means of expression of possession, this problem remains relevant for the Tat language. In the article, the

expression of the relation of possession in the Tat language has been studied by means of personal pronouns, enclitic pronouns, reflexive pronouns and izafat combinations.

Keywords: category, possession, clitic, enclitic pronoun, izafat

Article history: received – 14.02.2024; accepted – 26.02.2024

Giriş / Introduction

Azərbaycanda dilçiliyin ümumi nəzəri, praktik məsələləri ilə yanaşı, ayrı-ayrı dillərin hərtərəfli öyrənilməsinə də xüsusi diqqət yetirilir. Burada dilçilik sahəsində aparılmış elmi-tədqiqat işləri həm sanbalına, həm seçilmiş mövzuların rəngarəngliyinə, həm də əhatə olunan problemlərin çoxşaxəliliyinə görə seçilir. Ölkədə dilçiliyin ümumi nəzəri problemləri ilə yanaşı, müxtəlif sistemli dillərin ayrı-ayrılıqda və müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə də xüsusi diqqət verilir. Türkologiya, o cümlədən ayrı-ayrı türk dilləri, xüsusən də Azərbaycan dilinin tədqiqi ilə bağlı böyük işlər görülmüşdür. Eyni zamanda respublikanın ərazisində mövcud olan dillərin öyrənilməsi sahəsində də bir çox uğurlar qazanılmışdır. İndi respublikada azsaylı xalqların adət-ənənələri, mədəniyyəti, ədəbiyyatının, eləcə də dilinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət verilir. Tat dili də bu baxımdan istisna təşkil etmir.

Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində yayılmış tat dilinin bəzi ləhcələri ümumi şəkildə tədqiq olunmuş, tat dilinin bir sıra məsələlərinə dair ayrı-ayrı elmi məqalə və tezislər yazılmışdır. Azərbaycan tatlarının dilinə aid bir sıra monoqrafiyalar çap olunmuşdur [1; 2; 3; 4 və s.].

Tatlar irandilli xalq olub Xəzəryanı ərazilərdə – İranda, Azərbaycanın şimal-şərq rayonlarında, Abşeron yarımadasında, Dağıstanın cənub-şərqində, Dərbənd və Mahaçqala şəhərlərində məskunlaşmışlar. Azərbaycan ərazisində tatlar, əsasən, respublikanın İsmayılı, Xızı, Şamaxı, Quba, Dəvəçi və Abşeron ərazilərində daha kompakt şəkildə yaşayırlar. Ona görə də tat dilinin dialekt, ləhcə və şivələri meydana gəlmişdir. Onlarda işlənən sözlərdə aşkara çıxan leksik-semantik fərqlər, leksik sistemdəki diferensiasiya, bu sistemin inkişaf təmayülləri leksik sistemin zənginləşməsi və təkmilləşməsi

təzahürləri dilin qədim qatlarına aid vahidlərin işlənməsi, onların qohum dillərin materialları üzrə müqayisəli təhlili istiqamətində tədqiqat aparılmışdır [3; 4]. Təbii ki, dilin tədqiqi onun bütün səviyyələri üzrə aparılmalıdır. Məsələyə bu istiqamətdən yanaşdıqda tat dilinin qrammatikasına aid mövcud tədqiqatların hələlik yetərinə olmadığı aşkara çıxır. Tat dilinin qrammatikası A.L.Qrünberqin “Şimali Azərbaycan tatlarının dili” adlı əsərində müəyyən səviyyədə təsvir edilmişdir [5]. İran dillərinə aid tədqiqat işlərində, əsasən, tat dilinin fonetikasi və qrammatikasına dair bir sıra məsələlər ümumi şəkildə izahını tapmışdır. M.Hacıyev “Azərbaycan tatlarının dili” əsərinə bu dilin morfoloqiyası və sintaksisi məsələləri də daxil etmişdir. Əsərdə morfoloqiyaya 73 [s.143-216], sintaksisə isə 14 [s.216-230] yer ayrılmışdır. İşin morfoloqiya bölməsində “Təklil və qeyri-müəyyənliyin ifadə olunması” [s.150], “Təyinklə təyin olunanın yeri” [s.150-153] paraqrafları da yer almışdır. Bundan əlavə, “İsim” bölməsində cins və kəmiyyət kateqoriyaları haqqında məlumatla üzləşmək olur [6, s.143-230]. Təhlil göstərir ki, müəllif ümumilikdə qrammatik kateqoriya məsələsindən bəhs etməmişdir. Tat dilinə dair başqa tədqiqat işlərində də qrammatik kateqoriyalar haqqında əsaslı məlumatlar verilmir.

“İdrak, yaxud məntiqi kateqoriyalar obyektini ən vacib şəkildə təyin edən kateqoriyaları əhatə edir. Məntiqi kateqoriyalar sisteminə materiyaya aid olan, onu müxtəlif cəhətlərdən təyin edən kateqoriyalar daxildir. Kəmiyyət, keyfiyyət və ölçü, məkan və zaman, hadisə və mahiyyət, forma və məzmun, xüsusilik və təklil, mücərrədlik və konkretlik, məntiqilik və tarixilik, sistem və struktur kateqoriyaları da bu qəbildəndir” [7, s.11-12].

Əsas hissə / Main Part

Qrammatik kateqoriyalar dil haqqında elmin inkişafı prosesində meydana gəlmişdir. Dillərin ilkin təsvirinə dair işlərdə qrammatik kateqoriyalar ayrıca təsvir obyektı olmamışdır. “Dil, sözün geniş mənasında, abstrakt, ümumiləşmiş təfəkkürün və obyektiv gerçəkliyə, insan cəmiyyətinə, insan təfəkkürünün özünə yönəlmiş idrakın rəşional pilləsinin mümkünlüyü və mövcud olması vasitəsidir. Dil vasitəsi ilə və ya dildə, onun söz və affikslərinin leksik və qrammatik mənalarında bu və ya başqa dərəcədə insan idrakının nəticələri əks olunur” [8, s.12]. Bu və ya digər predmetin kimə mənsubluğunu, aidliyini insan təyin edir və o, bunu dil vasitəsilə ifadə edir. Burada dilin hansı vasitələrindən istifadə etmək məsələsi ortaya çıxır. İdraki kateqoriyaların dildə qrammatik kateqoriya şəklində əksini tapması qrammatik vasitələrin müəyyən paradıqma yaratması zəminində formalaşır.

“Qrammatik kateqoriya qrammatik mənaların qrammatik formalar vasitəsilə ifadəsidir. ...Qrammatik formalar o zaman kateqoriya səviyyəsinə qalxır ki, həmin formalar birtərəfli olmasın, müəyyən sistem əsasında dəyişmə paradıqması yaratsın və qarşı-qarşıya duran tərəflərə malik olsun” [9, s.148].

Kateqoriyanın dildə yaranması onun insan təfəkküründə necə inikas etməsi əsasında formalaşır. Prosesdə dil vasitələri iştirak edir. Dilin leksik sistemində daxil olan leksemlər real gerçəklikdə olanları adlandırır. Leksik sistemə, yaxud dilin lüğət fonduna daxil olan sözlər arasında mənə yaxınlıqları, semantik bağlılıqlar olur. Bir-biri ilə semantik bağlılığı olan sözlər müəyyən semantik qruplar əmələ gətirir. Eyni zamanda dildə mənə yaxınlığı olmayan sözlər də vardır. Fikrin formalaşması, münasibətlərin ifadəsi sözlər arasında əlaqələr əsasında yaranır. Bu cür əlaqələr leksik-semantik qruplardan asılı olmur. Söz ümumi və əsas obyekt, hər şeydən əvvəl, addır. Sözlərin bir-biri ilə əlaqələnməsi prosesində yeni mənalar meydana çıxır.

Mənə dəyişmələri sözlərin yanaşı işlənməsi, bu və ya digər sözə yeni vasitənin artırılması zamanı formalaşır. Sözlərin qaydalar əsasında dəyişməsi dilin qrammatikası ilə bağlıdır. Sözlərin qrammatik mənaları və qrammatik mənalarının dəyişməsi, artırılan qrammatik vasitə ilə yeni mənənin formalaşması morfolojiyada öyrənilir. Sözün qrammatik dəyişməsi onun başqa sözlərlə əlaqələnməsi üçün vacibdir. Müxtəlif qrammatik kateqoriyaların dildəki funksiyaları da bununla bağlıdır. Məsələn, “Qrammatika müəyyən qrammatik əlamətlər vasitəsilə hərəkət və ya halın baş verdiyi zamanı qrammatik cəhətdən dəqiqləşdirir” [10, s.200]. A.Axundov burada zaman kateqoriyasından bəhs edir. Onun nəzərdə tutduğu qrammatik vasitələr zaman kateqoriyasını əmələ gətirən vahidlərdir. Bu vahidlər Azərbaycan dilində feil köklərinə birləşərək onları müəyyən zamanla əlaqələndirirlər (gedir, gələr, getdi, gəldi və s.).

M.Hüseynzadə “Ümumi qrammatik kateqoriyalar”dan bəhs edərkən Azərbaycan dilində ismin kəmiyyət, mənsubiyyət, hal, xəbərlilik kateqoriyalarının olduğunu qeyd etmişdir. O, feilin zaman və şəxs kateqoriyalarını da ayırmışdır [11, s.89-110, s.189-197]. M.Hüseynzadə kateqoriyanın bir və ya daha çox nitq hissəsinə aidliyinə istinad etmişdir. “Ümumi qrammatik kateqoriyalar öz vəzifələri, məzmunları və formal əlamətlərinə görə həm sintaktik, həm də morfoloji kateqoriya hesab olunur. Buna görə də bunlara ümumi qrammatik kateqoriya adı verilmişdir” [12, s.89].

Dilin lüğət tərkibindəki sözlər semantikasına görə müxtəlif nitq hissələrinə bölünür. Bu nitq hissələri arasında əvəzliliklərin dildə öz yeri və xüsusi rolu vardır. Bütün dillərdə əvəzlilik nitq hissəsi kimi qeydə alınır və əvəzliliklər, ən azı, şəxs və işarə əvəzliliklərinə bölünür.

Qrunberq tat dilinin şəxs əvəzliliklərini aşağıdakı cədvəldə olduğu kimi təqdim etmişdir [5, s.89]:

Cədvəl 1.

I ş. tək	me	I ş. cəm	(i)mu,
II ş. tək	tı	II ş. cəm	(i)mure

III ş. tək	u	III ş. cəm	(i)murevoz
	Obyekt halda		
I ş. tək	mere	I ş. cəm	(i)şmu,
II ş. tək	tire	II ş. cəm	(i)şmure
III ş. tək	ure	III ş. cəm	(i)şmurevoz

Lahic tatlarının dilindəki şəxs əvəzliliklərini 2 saylı cədvəldə olduğu kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

Cədvəl 2.

I ş. tək	man	I ş. cəm	ümün
II ş. tək	tı	II ş. cəm	işmün
III ş. tək	u	III ş. cəm	uşun

M.Hacıyev tat dilinin şəxs əvəzliliklərini aşağıdakı 3 saylı cədvəldə olduğu kimi təqdim etmişdir [6, s.175]. Müəllifin istifadə etdiyi ixti-

sarlar müvafiq ləhcə fərqləri məqsədlə verilmişdir: Q – Quba, Məl. – Məlhəm, M – Mədrəsə.

Cədvəl 3.

I ş. tək	Mən	I ş. cəm	imu (Q), umun (Məl.), imun(M)
II ş. tək	Tü (Q), ti (Məl.), tün (M)	II ş. cəm	işmu(Q), işmun (Məl.), uşmun(M)
III ş. tək	Ü (Q), i (Məl.), u (M)	III ş. cəm	uşun(Q., Məl.), uoa, uv, oa (M)

İran dillərində əvəzliliklər bir-birinə yaxın fonetik dəyişmələrlə istifadə olunur: tat. man//mən «mən» – av. mana, qəd. fars. mana, orta fars. man, müasir fars. man, tac. man, bəluc. man, tal. min//mı; tat. i/in «bu» (işarə əvəzliyi) – orta fars. eni, qəd hind. ena, kl. fars. in, qəd.iran. ena, tal. ım, os.ay//uy, işkaşim. am (i); tat. xaştan//xaşdən//xeştan «öz» (qayıdış əvəzliyi) – av. xato, qəd. hind. sıvatah, skr. svayan, orta fars. xad, kl. fars. xud, xes, qəd. fars. uvai paşiya, tac. xud, tal. ıştan, bəluc. wat; tat. çu//çi//sü «nə – sual əvəzliyi» – av. jahya, orta fars. çe, k1. fars. çı, əf.çı, tal. çi, sanqesari. çi//çiz, bəluj. çe; tat. ki «kim» – <ir* kahya, av., qəd.fars kahya, orta fars. ki, k1. fars. ki, sanqesari. ki, əf. kə, tal. ki, bəluc. Kai və s.

Mənsubluq, aidlik münasibətinin dildə ifadə olunmasının təsvirində çox zaman şəxs əvəzliliklərinin iştirak etdiyi birləşmələrə müraciət olunur. Bu ondan irəli gəlir ki, mənsubluq münasibəti iki tərəf arasında mövcud olur. Bu tərəflərdən biri sahib, yiyə, digəri isə aid olunandır. Əvəzlilikli birləşmələr mənsubluq münasibətini daha əyani şəkildə göstərir.

Əlimizdə olan ədəbiyyatda tat dilində mənsubiyyət kateqoriyasının olub-olmaması haqqında konkret məlumatla üzləşmirik. Mənbələrdə mənsubluğun ifadə olunması ilə bağlı fikirlər bir sıra qrammatik anlayış və vasitələrdən bəhs edilərkən dilə gətirilir. Ona görə də, əvvəlcə, tat dilində mənsubiyyət münasibətinin dil faktlarında özünü göstərməsi ilə bağlı faktlarla aşkara çıxarmağa çalışacağıq.

Tat dilinin müxtəlif ləhcələrinə dair əldə olan materiallardan seçmələri nəzərdən keçirək. Qon. – Qonaqkənd ləhcəsi, Bal. – Balaxanı ləhcəsi, D – Dəvəçi ləhcəsi.

1. “İmrüz **qəjqunuşmuna** tin bə mən, xürək bürcünüm” (D) [13, s.145]. – Bu gün qazanınızı mənə ver, xörək bişirim. **Qəjqunuşmuna** – qazanınızı.
2. “Mulla ya bala **qəjqun naha** bə dərin ən qəjqun qunşi, bərd, da bəy ü” (D) [13, s.145] – Molla balaca qazanı qonşunun qazanın içinə qoyub aparıb ona verdi. **Qəjqun qunşi** – Qonşunun qazanı.
3. “İmrüz **qəjqun işmuna** tind bə mən, xürək bürcünüm” (Qon.) [13, s.146]. – Bu gün

qazanınızı mənə ver, xörək bişirim.
Qəjqun işmuna – qazanınızı.

4. “Molla yə küçik-nə qəjqun naha bə dərin ən qəjqun qunşi, bərd, da bə ü” (Qon.) [13, s.146]. – Molla kiçik qazanı qonşunun qazanının içinə qoyub aparıb ona verdi. **Qəjqun qunşi** – Qonşunun qazanı.
5. “İmroz qazqun şumuna mideind bə mü, xorak pəzüm” (Bal.) [13, s.146]. – Bu gün qazanınızı mənə verin, xörək bişirim. **Qazqun şumuna** – qazanınızı.
6. “Molla yə-ta baləcə qazqun daşt, na urə bə daan qazqun qonşi, bərd, da bə u” (Bal.) [13, s.146]. – Molla o balaca qazanı götürüb qoyur qonşunun qazanının içinə aparıb verir ona. **Qazqun qonşi** – qonşunun qazanı və s.

Eyni mənbədən götürülmüş nümunələrdə mənsubiyyət münasibətini ifadə edən birinci birləşmələrdə qrammatik vasitə ləhcə fərqləri ilə işlədilmişdir: **Qəjqunuşmuna** (D); **Qəjqun işmuna** (Qon); **Qazqun şumuna** (Bal). Digər forma (**Qazqun qonşi**) kiçik fonetik ləhcə dəyişməsi nəzərə alınmasa eynidir. Birinci formada əşyanı bildirən sözə (**Qəjqun**) **uşmuna** (D), **işmuna** (Qon) və **şumuna** (Bal) artırılmışdır.

M.Hacıyevin kitabına daxil etdiyi illüstrativ materialdan mənsubiyyət münasibəti ifadə edən birləşməli bəzi nümunələri də bura əlavə edək. “**Xuvormən** tünə ben **kukmən** dəftər avard (M.), **Xuvarmə** be **gedəymə** dəftər avard (Q.) – Bacım oğlum üçün dəftər gətirdi. kitab ən **əyəlmən** (Məl.) – uşağımın kitabı, kukle ən **kiləmə** (M.) ~ qızımın kuklası, qəyiş ən **əsmə** (Q.) – atımın yüyəni, ərus ən **duxdərmə** (Q.) – qızımın gəlinciyi, xər ən **qunşi** (Q.) – qonşunun eşşəyi və s. Kitab **balaymə** (Q.) – balamın kitabı,

kuklə **kiləmə** (M.) – qızımın gəlinciyi, qəyiş **əsmə** (Q.) – atımın yüyəni”[6, s.175-176].

Beləliklə, ümumiləşdirmə aparsaq, M.Hacıyevin kitabında verilmiş nümunələr əsasında belə qənaətə gəlmək olur ki, tat dilində mənsubluq münasibətini ifadə edən birləşmələr iki komponentdən ibarət olur. Birinci komponent mənsub, yaxud aid olan predmetin adı, ikinci komponent isə predmetin mənsub, yaxud aid olduğu şəxsi bildirən əvəzlilik olur. Birləşmələrin “işmuna”, “uşmuna”, “şumuna” komponentlərindəki sonuncu “a” samiti hal şəkilçisi funksiyasını yerinə yetirir. Digər nümunələrdə digər şəxslərin təki və cəmi ilə əlaqəli olan mənsubiyyət birləşmələri yer alır. Bu mənsubiyyət birləşmələrində ümumi formalaşma prinsipini pozan bəzi fərqli məqamlar aşkara çıxır.

“**Xuvormən** tünə ben **kukmən** dəftər avard (M.), **Xuvarmə** be **gedəymə** dəftər avard (Q.) – Bacım oğlum üçün dəftər gətirdi. Bu nümunələri təhlil edək. Birinci və ikinci nümunənin Azərbaycan dilindəki qarşılığı eyni cümlə ilə verilmişdir. Fikrimizcə, ləhcə fərqi Mədrəcə ləhcəsində bən, Quba ləhcəsində bə vahidlərində özünü göstərir. **Xuvormən** – (mənim) bacım, **kukmən** – (mənim) oğlum, yaxud müvafiq mənada ki xuvərmə, gedəymə söz-formaları mənsub olan, aid olan subyekt ifadə edir.

Kitab **balaymə** (Q.) – balamın kitabı, kuklə **kiləmə** (M.) – qızımın gəlinciyi, qəyiş **əsmə** (Q.) – atımın yüyəni kimi mənsubiyyət birləşmələrində isə kitab, kuklə, qəyiş mənsub əşya və ya predmetin adı olub, sahibi ifadə edən söz-dən sonra işlənir və bu sözlərə şəxs əvəzliliklərinin müvafiq forması birləşir.

Əgər Lahic şivəsi əsasında xovor, varə (sap), güş sözlərini şəxslər üzrə mənsub olan, aid olan mənalarını düzəltmək, cədvəl 5-də olan formaları alarıq:

Cədvəl 5.

xuvorman – bacım	varəman – sapım	Güşman – qulağım
xuvorti – bacın	varəti – sapın	Güşti – qulağın
xuvoru – bacısı	varə+u – sapı	Güşü – qulağı
xuvorümün – bacımız	varə+ümün – sapımız	Güşmün – qulağımız
xüvorişmün – bacınız	varə+işmün – sapınız	Güşişmün – qulağınız
xüvorişun – bacısı	varə+uşun – sapı	Güşüşün – qulağı

M.Hacıyev tat dilində enklitik (bitişən) əvəzlilikləri cədvəl 6-da olduğu kimi təqdim edir [6, s.175].

Cədvəl 6.

I ş. tək	mən, mə	I ş. cəm	mu, mun
II ş. tək	tu, ti, tin	II ş. cəm	şmu, şmun
III ş. tək	ü, i	III ş. cəm	şun, i

Cədvəldə enklitik əvəzliliklərin variantlılığı ləhcələrlə əlaqədardır. Məlumdur ki, fars dilində enklitik əvəzliliklərin qədim fars dilinin yiyəlik-yönlük hal formasından yaranması qeyd olunur [14, s.104]. M.Hacıyevin enklitik əvəzlilik kimi təqdim etdiyi əvəzliliklər, hər şeydən əvvəl, klitikanın bir növü deyildir. İkincisi burada I-III şəxs əvəzliliklərinin həm tək, həm də cəmi

ifadə edən formaları enklitik əvəzliliklər kimi verilir. Doğrudur, I və II şəxsin cəmində enklitik əvəzlilik kimi təqdim olunan vahidlərdə ilkin “i” saiti yoxdur. III şəxsin cəmində isə şun və i enklitik əvəzlilik kimi verilmişdir.

Enklitik əvəzliliklərin müxtəlif İran dillərində olması qeyd edilir. Fars dilinin enklitik əvəzlilikləri cədvəl 7-də verilmişdir [Рубинчик 15, s.123].

Cədvəl 7.

I ş. tək	-am	I ş. cəm	-emān (-emun)
II ş. tək	-at (-et) ⁵	II ş. cəm	-etān (-etun)
III ş. tək	-aş (-eş)	III ş. cəm	-eşan (-eşun)

Məlumdur ki, fars dilində şəxs əvəzlilikləri bunlardır: man (I şəxs tək), to (II şəxs tək), u (III şəxs tək), mə (I şəxs cəm), şoma (II şəxs cəm), ənhə/işhən (III şəxs cəm). Göründüyü kimi, bu şəxs əvəzliliklərinin heç biri enklitik əvəzliliklərlə üst-üstə düşmür. Enklitik əvəzlilik fonetik sözdür və yarıqlıqda işləmə bilmir, özündən əvvəlki vurğulu sözə qoşulur.

M.Hacıyev yazır: “*Bitişən əvəzliliklər tat dilində yalnız mənsubiyyət bildirir. Məs., Asmən bı goudını (M.), əsmə (n) bgodini (Məl.), əsmə (n) bə godunu (Q.) – atım tövlədədir; kitabmə bə sər mizü (Q.) – kitabım stolun üstündədir; elmən bu Bakı buxundan (Məl.), mənə elmə bu Bakuyu (M.) – uşağım Bakıdadır (oxuyur); yelə velsipetirə biyər (M.) – uşağın velosipedini gətir; dasaramun gərmı (M.) – sinfimiz istidir; həyətmu bə dəru gül-gugutü (Q.) – həyətımız gül-çiçəklik-dir; bı həyətşmun bol gül histı (M.) – həyətinizdə çoxlu gül var; Sergeyə küspəndüni (M.) – Sergeyin qoyunları və s.*” [6, s.175-176]. Bu nümunələr mənsubiyyət birləşmələrinin əksəriyyəti yuxarıda verilmiş formalarından fərqlənmir. Məsələn, acmən, əsmə, elmən və s. Bəzi nümunələr isə mənsubiyyətin predikativ

üsulla düzəlməsi şəklindədir (*bı həyətşmun bol gül histı (M.) – həyətinizdə çoxlu gül var*).

Fikrimizcə, 3-cü şəxsin təkində “ü” şəxs əvəzliyinin artırılması zamanı “y” samitinin artırılması da enklitik sifətlərlə bağlılığa malik deyildir. M.Hacıyevin bitişən əvəzliliklər saitle bitən sözlərə qoşulduqda birləşdirici y samitini tələb etməsi doğrudur. Lakin bu verilmiş nümunələrdə (ura xuveyi aftərə vərfə bidəri (bidər vərf, M.) – onun kürəyi qarın içinə düşüb; Həsənə lapatkəyü bəderü lamad bü (Q.) – Həsənin beli palçıqın içində idi; irə lapat-keyi xırd bi (Məl.), ura lapatkeyi xırd bu (M.) – onun beli sındı) enklitik əvəzliliklərin işlənməsini təsdiq etmir.

Fars dilində təyin qayıdış əvəzliyinin üç forması – xod, xiş, xiştan formaları vardır. Qeyd edilən üç formadan məhsuldar olanı “xod” sözüdür. Digər iki forma arxaik hesab olunur və çox az istifadə edilir. Tat dilində bu əvəzliyin xiştən variantı işləkdir. Bu da qədim formanın tat dilində qalmasını təsdiq edir. M.Hacıyev xiştən əvəzliyinin tat dilində “ştən” variantının işlənməsini qeyd etmişdir. O, xiştənmə (Q.), xiştənmən (Məl., M.), xiştəntü (Q.), xiştənti (Məl.), xiştəntın (M.), xiştən (Q.), xiştəni (Məl., M.), xiştənmu (Q.), xiştənimu (Məl., M.), xiş-

tənşmun (Məl., M.), xıştənşmu (Q.), xıştənün (M.), xıştənişun (Məl.), xıştənşun (Q.) formalarının xıştən əvəzliyi ilə enklitik əvəzliliklərin birləşməsi ilə mənsubiyyətin ifadə olunması kimi qiymətləndirmiş, “xıştənmə raftüm (Q.) – özüm getdim, xıştənşmun mudunind (Məl.), xıştənşmun mudustanind (M.) – özünüz bilirsiniz; xıştənşun təqsirkar büründ (Q.) – özləri günahkar idilər” kimi misallar gətirmişdir [6, s.179-180]. Fikrimizcə, tat dilinin enklitik əvəzlilikləri ilə bağlı əlavə araşdırmalara ehtiyac hiss olunur. Biz tat dilində enklitik əvəzliliklərin işlənməsi və onların mənsubiyyət birləşməsinin yaradılmasında iştirak etməsi fikrini qəbul edirik. Lakin hələlik əlimizdə bununla bağlı kifayət qədər material olmadığına görə, bu məsələni gələcəkdə araşdırmağın məqsədəuyğun olması qənaətinə gəlirik.

Dilin morfoloqiyasında həm məzmun, həm də ifadə planı olan ikitərəfli vahidlərin mövcudluğu şübhə doğurmur. Bu vahidlərin toplusu yekcins qrammatik mənaların məcmusunu əks etdirə bilər. Məsələ ondadır ki, qrammatik kateqoriyaları müəyyənləşdirmək müəyyən qrammatik vasitə ilə paradigmalardan qurulması vacibdir. Belə paradigmanın elementləri sayı neytral forma da nəzərə alınarsa, ən azı, iki element olmalıdır. Məsələn, Azərbaycan dilində ismin kəmiyyət kateqoriyasında belə iki elementlilik müşahidə edilir: kitab – kitablar. Burada, əslində, tək forma neytral forma ilə üst-üstə düşür.

“Qrammatik kateqoriyaların spesifikliyi mənanın ardıcıl qarşılaşmasının mümkünüyü ilə bağlıdır” [16, s.13]. Qrammatik kateqoriya qapalı sistemdir. Onun elementləri bir-birini qarşılıqlı istisna edir. Məsələn, kitab təkdirsə, o, cəmi istisna edir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, tat dilində mənsubluğun ifadə olunması üçün müxtəlif qrammatik vasitələrdən istifadə edilir. Bu dildə şəxs əvəzliliklərinin mənsub sözlə əlavə olunması, enklitik əvəzliliklər və izafətdən mənsubiyyətin ifadə olunması üçün

İran dillərində, o cümlədən də tat dilində izafət geniş istifadə olunur. İzafət birləşmələri mənsubluğu ifadə edir. İzafət birləşmələrində, ən azı, iki tərəf olur və birinci tərəf aparıcı hesab edilir. Belə birləşmələrdə əvvəldə təyin edilən, sonra isə onu təyin edən söz işlənir. İki komponentin bir-biri ilə birləşməsi üçün müəyyən saiddən istifadə olunur. İran dillərində əlaqələndirici samit “e” daha məhsuldardır. Tat dilində isə “ə” saiti bu mövqedə işləkdir.

Lahic ləhcəsində izafət və ya izafət birləşmələri digər İran dillərində mövcud olan izafətdən fərqlənir. Fars, tacik, dəri, gilək, mazandaran və s. dillərdə təyin, təyin olunandan sonra, Lahic ləhcəsində isə təyin təyin olunandan həm əvvəl və həm də sonra işlənə bilər. Lahic ləhcəsində izafətin müxtəlif növləri mövcuddur: I növ izafət birləşmələrində tərəflər morfoloji əlamətlərsiz sintaktik əlaqəyə girir. Məs: əs çim “göz yaşı”. Bəzən I növ izafət birləşmələrinə mürəkkəb isimlərin tərkibində rast gəlinir. Bu növ birləşmələr bitişik deyilir və bir vurğu altında tələffüz olunur. Məs: kələsər “erkək arı”; II növ izafət birləşməsində təyin -ə ünsürü vasitəsilə təyin olunanla sintaktik əlaqəyə girir.

Mənsubiyyət ifadə edən izafət birləşmələrində mənsub olan predmet, obyekt birinci, sahibi ifadə edən söz isə ikinci mövqedə durur. Tat dilində təyin edən söz samitlə bitdikdə onun sonuna “ə” səsi artırılır. Nəticədə, təyin olunanla təyin edən söz əlaqələnir. Məsələn: xubə əyələ – yaxşı uşaq, xışkə dar – quru ağac, güzələ ərüs – gözəl gəlin və s. Birinci komponent saidlə bitdikdə izafət əlaqələndirici saiddən əvvəl “y” səsi əlavə olunur. Məsələn, xoneye padar, xoneye xovarmən, tanaye xovarmən və s.

istifadə olunur. Bundan başqa, tat dilində mənsubiyyətin predikativ üsulla verilməsi də mümkündür.

Ədəbiyyat / References

1. Hacıyev, M.İ. Tat dilinin Qonaqkənd ləhcəsi. – Bakı: Elm, 1971. – 156 s.
2. Hacıyev, M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. – Bakı: Təfəkkür, 1995. – 226 s.

3. Hüseynova, G.İ. Lahıc tatlarının dili. – Bakı: Nurlan, 2002. – 198 s.
4. Hüseynova, G.İ. Tat dilinin leksikası (Azərbaycan tatlarının dilinin materialları əsasında). – Bakı: Elm və təhsil, 2013. – 252 s.
5. Грюнберг, А.Л. Язык североазербайджанских татов. – Л.: Изд. АН СССР, 1963. – 212 с.
6. Hacıyev, M.İ. Azərbaycan tatlarının dili. Tatların tarixi-etnoqrafik öçerki. – Bakı: Mütərcim, 2009. – 548 s.
7. Qırçaq, M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-tipoloji tədqiqat). – Bakı: Elm, 2000. – 453 s.
8. Панфилов, В.З. Категории мышления и языка. Становление и развитие категории количества в языке // Вопросы языкознания, 1971, №5.
9. Seyidov, Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Morfologiya. – Bakı: BU nəşri, 2002. – 371 s.
10. Axundov, A. Ümumi dilçilik. – Bakı: Maarif, 1979. – 254 s.
11. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: ADU nəşri, 1954. – 244 s.
12. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. – Bakı: Maarif, 1973. – 358 s.
13. Hacıyev, M.İ. Toy-düyükün xəzinəmizdən. – Bakı: Vayatı, 1995. – 160 s.
14. Арманд, Е.Е. Местоименные энклитики в современном персидском языке // Труды Института востоковедения РАН. Вып. 27. Проблемы общей и востоковедной лингвистики. Языки Азии и Африки. – Москва: Институт Востоковедения, 2002.
15. Рубинчик, Ю.А. Грамматика современного литературного персидского языка. – Москва: Восточная литература, 2001. – 600 с.
16. Штелинг, Д.А. Семантика грамматических противопоставлений в современном английском языке: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Москва, 1978. – 42 с.

О выражении принадлежности в языке азербайджанских татов

Гюльсум Гусейнова

Доктор филологических наук

Институт языкознания имени Насими НАНА

E-mail: gulsum.huseynova27@mail.ru

Резюме. Язык может выражать известные человеку предметы и вещи действительности, предметы и объекты, качество и количество, а также различные отношения. В большинстве языков определенная система отношений выражается в языке посредством грамматических категорий. Существуют разные подходы к определению грамматических категорий языка. Однако наиболее применимый подход предполагает установление реляционной парадигмы и сопоставление ее элементов.

Татский язык является одним из иранских языков и представляет собой язык, распространенный в разных регионах и имеющий разные диалекты. Вокруг этого языка проводились различные исследования, его лексика и грамматика изучены на определенном уровне. Однако исследования по грамматике татского языка, особенно по его грамматическим категориям, в том числе именной грамматической категории принадлежности, практически отсутствуют. Если некоторые исследования дают информацию о средствах выражения принадлежности, то для татского языка эта проблема остается актуальной. В статье изучено выражение отношения принадлежности в татском языке с помощью личных местоимений, энклитических местоимений, возвратных местоимений и изафетных сочетаний.

Ключевые слова: категория, принадлежность, клитика, энклитическое местоимение, изафет